

Մարինե Հարությունյան,
պ.գ.թ. , գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ
e-mail: marina-arutunyan@mail.ru

ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԿՅՈՒՂԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ
XVII Դ.ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ ԵՎ XVIII Դ. ՄԿՁԲԻՆ

Հորվածում բերված տեղեկությունները ևս մեկ անգամ փաստում են պատմական այն ճշմարտությանը, որ տվյալ բարդ պատմափուլում հայ մշակույթի գործիչները ոչ միայն ջանացել են պահպանել դարերից եկող հայկական մշակութային արժեքների ժառանգությունը, այլև նրանց զուգահեռ ստեղծելու նոր մշակութային գոհարներ: XVII դ. երկրորդ կեսին և XVIII դ. սկզբին հիմնվեցին Գյուլիստանի Սբ. Ամենափրկիչ վանքի, Դրախտիկ գյուղի Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Շոշ գյուղի Սբ. Ստեփանոսի, Ղազանչի գյուղի Սբ. Գևորգի, Կուսապատի Սբ. Աստվածածինի, Երից Մանկանց վանքի, Ջրակույս գյուղի Սբ. Ստեփանոսի, Առաջաձոր գյուղի Սուրբ Աստվածածի, Խանձք գյուղի Սուրբ Ստեփանոսի, Վարանդայի Հերիեր գյուղի Սուրբ Գրիգորիսի, Փառիստի Հին Փիփի գյուղի և այլ վայրերի եկեղեցիները, որոնք դրսևորվեցին որպես գիտական օջախներ: Գիտության բնագավառում հայտնի են Գայանեն, Հովհաննես երեցը, Մարիամ ապաշխարողը, Սկրտիչ արեղան, Գրիգոր երեցը, Հովհաննես Ապահունեցին, Իգնատիոս Մեծեցին, Միմոնը, Մխիթարը, Բարսեղը, Եսայի Հասան-Ջալալեանը և ուրիշներ: Նրանց եռանդուն ջանքերի շնորհիվ, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Արցախում (թեև որոշ ընդհատումներով) շարունակվում է առաջ ընթանալ գիտական կյանքը:

Բանալի բարեր-Գյուլիստան, Սբ. Ամենափրկիչ վանք, Սբ. Ստեփանոսի եկեղեցի, Ղազանչի, Պետրոս Խանձքեցի կաթողիկոս, Մատթեոս սարկավազ Ծարեցի, Սբ. Ստեփանոսի եկեղեցի, Թրդի գետակ, Եսայի Հասան-Ջալալյան, Խանձք:

Марине Арутунян,
кандидат исторических наук,
научный сотрудник, Институт истории НАН РА

РАЗВИТИЕ НЕКОТОРЫХ ОТРАСЛЕЙ НАУКИ В АРЦАХЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 17-ГО ВЕКА И В НАЧАЛЕ 18-ГО ВЕКА

Таким образом, представлены данные еще раз подтверждают историческую правду о том, что армянские деятели культуры не только стремились сохранить многовековую наследие культурных ценностей, но и параллельно создавать новые культурные ценности в течение этого трудного периода. Во второй половине XVII века и в начале XVIII века были построены церкви - церковь Монастыря Св. Аменапркич (в Гюлистане), Св. Григор Нарекаци (в селе Драхтик), Св. Степанос (в селе Шош), Св. Геворг (в селе Газанчи), Св. Аствацацин (в селе Кусапат), Монастыря Ериц Манканц, Св. Степанос (в селе Джракуйс), Св. Аствацацин (в селе Арачадзор), Св. Степанос (в селе Хандзк), Св. Григорис (в селе Гергер, Варанда), древнего села Пипи (в Парисосе) и другие, которые были использованы как научные центры.

В сфере науки были известны Гаянэ, иерей Ованес, Мариам, монах Мкртич, иерей Григор, Ованес Апахунети, Игнатий Мециенци, Симон, Мхитар, Барсех, Есаи Гасан-Джалалян и другие. Благодаря их энергичным усилиям, в Арцахе научная жизнь продолжала продвигаться вперед (хотя и с некоторыми перерывами).

Marine Harutyunyan,
candidate of historical science, scientific worker, Institute of History of NAS RA

THE DEVELOPMENT OF SOME BRANCHES OF SCIENCE IN ARTSAKH IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY AND AT BEGINNING OF THE 18TH CENTURY

Thus, the presented informations confirms once again the historical truth on, that Armenian cultural figures not only endeavored to keep the centuries-old heritage of cultural values, but also to create new cultural values parallel them during that difficult period. In the second half of the XVII century and in the beginning of the XVIII century churches of St. Amenaprkich Monastery (in Gulistan), St. Grigor Narekaci (in Drakhtik), St. Stepanos (in Shosh), St. Gevorg (in Ghazanchi village), St. Astvacacin (in Kusapat), Yerits Mankants Monastery, St. Stepanos (in Jrakuys village), St. Astvacacin (in Arajadzor), St. Stepanos (in Khandzk), St. Grigoris (in Herher village of Varanda), ancient Pipi village (in Pharisos) and others were built, which were used as scientific centers.

Gayane, John Elder, Mariam, Mkrtych monk, Grigory Elder John Apahunetsi, Ignatius Metsshentsi, Simon, Mkhitar, Barsegh, Esai Hasan -Jalalian and others are known in the field of science. Thanks to their vigorous efforts, scientific life continued to advance (though with some interruptions) in Artsakh.

Keywords: Gyulistan, St. Amenaprkich Monastery, Church of Sts. Stepanos, Ghazanchi, Patriarch Petros Khandzgezi, Mateos deacon Tsaretsi, The river Trhy, Yesayi Hasan Jalalyan, Hakdzq.

Հայկական գիտական միտքն ունի հազարամյակների պատմություն և բոլոր պատմական դարաշրջաններում դիտվում է որպես մշակույթի զարգացման, ազգային ինքնությունության դրսևորման և գոյապահպանման կարևորագույն գործոններից մեկը:

Ուսումնասիրվող նյութի նպատակն է Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի, պարբերական մամուլում լույս ընծայված նյութերի, գրականության հիման վրա ցույց տալ, որ, չնայած ժամանակաշրջանի ծանր փորձություններին¹, ինչպես հայկական գաղթօջախներում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում (խոսքը հիմնականում վերաբերում է Արցախին) գիտության անխոնջ ներկայացուցիչները նախորդ դարաշրջանների մշակութային ավանդույթներին զուգահեռ ստեղծել են նոր գիտական համակարգ, որը նոր հող է պատրաստել հետագա դարերի մշակութային արժեքների ձևավորման և զարգացման համար:

Արցախի գիտական օջախների ստեղծման ու կայացման ամբողջական համակարգում իր առանձնահատուկ տեղն ունի հայոց եկեղեցին: Տարբեր եկեղեցական և վանական համալիրները դրսևորվել են որպես գիտամշակութային առաջադիմության խոշորագույն օջախներ: Այդ գիտական հաստատությունները հսկայական դեր են ունեցել ոչ միայն հայոց մշակութային գանձերը ոչնչացումից փրկելու, ուսուցիչների, բժիշկների, նկարիչների, երաժիշտների, շինարարների և այլ գիտության ներկայացուցիչների պատրաստման ասպարեզում, այլև հայ ժողովրդին կործանման վտանգից փրկելու գործում:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում (երբեմն որոշ ընդհատումներով) շարունակում էին գործել Ամարասի, Գանձասարի, Դադի վանքի, Խաթրավանքի, Գոչավանքի, Սբ. Հակոբ վանքի գիտական կենտրոնները²: Վերջիններիս զուգահեռ Արցախ աշխարհում կառուցվեցին Գյուլիստանի Սբ. Ամենափրկիչ վանքի³ (1641 թ.), Մայիսակ Ֆաչ վանքի⁴ (XVII դ., Հաղորթի շրջանում), Դրախտիկ գյուղի Ս. Գրիգոր Նարեկացի⁵ (ԼՂՀ-ի Հաղորթի շրջանում, 1645 թ.), Թողանի⁶ (1647 թ.), Շոշ⁷ գյուղի Սբ. Ստեփանոսի (1655 թ.), Սբ. Փետրոսի⁸ (Մարտակերտի շրջանի Ղազանչի գյուղում, 1671թ.), Սբ. Աստվածածինի (Մարտակերտի շրջանի Կուսապատ⁹ գյուղում, 1686 թ.) Երից Մանկանց վանքի¹⁰ (Մարտակերտի շրջան, Թարթառի վտակ Թրդի գետակի ափին գտնվող եկեղեցին, 1691թ.), Ջրակոյս գյուղի Սբ. Ստեփանոսի¹¹ (Հաղորթի շրջանում, 1698 թ.) և այլ եկեղեցիների գիտական կենտրոններ:

Արցախում գիտության որոշ ճյուղերի զարգացման գործում բարձր է գնահատվում Գանձասարի Պետրոս Խանձբեցի կաթողիկոսի (կաթողիկոս՝ 1653-1675¹² /1653-1678¹³ թթ.) դերը, որի շինարարական գործունեության շնորհիվ, երկրում զարկ տրվեց ոչ միայն նյութական, այլ նաև հոգևոր մշակույթի զարգացմանը: Խնդիրն այն է, որ գործող եկեղեցական, վանական գիտական կենտրոններին զուգահեռ, Արցախի տարբեր վայրերում նրա կողմից կառուցված Վարանդայի Հերիեր գյուղի Սուրբ Գրիգորիսի (1667 թ.)¹⁴, Խաչեն գավառի Առաջածոր գյուղի Սուրբ Աստվածածինի (1668 թ.)¹⁵, Փառիսոսի Հին Փիփի գյուղի (1670 թ.)¹⁶ Խանձբ գյուղի Սուրբ Ստեփանոսի (1673 թ.)¹⁷, եկեղեցիները դրսևորվեցին որպես գիտության փայլուն օջախներ: Ավելին, Պետրոս կաթողիկոսի պատվերով Արցախի տարբեր գիտական օջախներում գրվել, ընդօրինակվել և ծաղկազարդվել են մի շարք ձեռագիր

¹ 16-րդ դարի սկզբներին սկսված թուրք-պարսկական բախումները ավարտվեցին 1639 թ. Կարսի Շիրինի (Կարս-Շիրին) հաշտության պայմանագրով: Հայաստանը կրկին երկատվեց. Սեֆյան Պարսկաստանին անցան Հայաստանի արևելյան տարածքները Գուգարքը, Շիրակը, Արշարունիքի մի մասը, Արարատյան դաշտը, Մյունիքն ու Արցախը, Վասպուրականի արևելյան հատվածը: Իսկ Օսմանյան Թուրքիային Հայաստանի արևմտյան տարածքները: Այդ ժամանակահատվածում Արցախի մելիքությունները Գանձակի բեկլարբեկության կազմում գտնվելով պարսկական տիրապետության տակ, ունեին ներքին ինքնավարություն, որն էլ խթան հանդիսացավ մշակութային որոշ արժեքների ստեղծման համար:

² Մանրամասը տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Ալիշան Ղ., Արցախ, Եր., 1993: Ոսկեան Հ., Առցախի վանքերը, Վիեննա, 1953: Ոլուբաբյան Բ., Արցախի պատմություն, Եր., 1994:

³ Տե՛ս Լալայան Ե., Նշանավոր վանքեր, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1899, գիրք Ե (№ 1), էջ 348:

⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, (Արցախ), Եր., 1982, էջ 187:

⁵ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 88: Տե՛ս նաև Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5 (Արցախ), էջ 172:

⁶ Ըստ Ղ. Ալիշանի Թողան գյուղը տեղադրված է եղել Խաչենի գառնիսի ձորում: Ներկայումս այն գտնվում է Աղբրեջանի Խանկարի շրջանում (Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 106: Տե՛ս նաև Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդությունիս ի Մեծն Հալաստան, Մասն Ա, Տիոհա, 1848, էջ 210):

⁷ Շոշ (նաև Շուշիբեն) գյուղը նեոկալոսում գտնվում է **Լեռնահին Ղառաբառի Հանրապետության Ասկերանի շրջանում**. **Շուշի** քառասուն 4 կմ հարավ-արևելք: Ե. Լաւաւանոս նշում է. ոո օւուոի բնանհնետի շատ օհս մասն է բնին, շատեոհն Մեոհք Բաոհն Մոթից բերեո և բնանեոտեո է աստեո, իսկ մի քանի գերդաստան էլ Ջրաբերդից են եկել (տե՛ս Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1897, գիրք Բ, էջ 33: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5 (Արցախ), էջ 145-146):

⁸ Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5 (Արցախ), էջ 90:

⁹ Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Մասն Ա, էջ 180:

¹⁰ Խաչիկ Օ. վարդապետ Դատեան, Երկերի ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 35:

¹¹ Դիվան հայ վիմագրության, առ. 5 (Առցախ), էջ 172:

¹² Մատայան Ա., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների գավազանագիրքը, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 2008, № 3, էջ 270:

¹³ Մկրտումյան Լ., Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանձբեցու օրոք (1653-1678), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 2000, № 1, էջ 88:

¹⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5 (Արցախ), էջ 164:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 87:

¹⁶ Մկրտումյան Լ., Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանձբեցի կաթողիկոսի օրոք (1653-1678թթ), Լրաբեր հասարակ. գիտությունների, Եր., 2000, թ. 1, էջ 96:

¹⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5 (Արցախ), էջ 143:

աշխատություններ, որոնց մի մասը, ավագ, չեն պահպանվել: Այդ գիտական կենտրոններում գրվել, ծաղկազարդվել, ինչպես նաև պահպանվել են արժեքավոր այլ ձեռագիր մատյաններ, որոնց շնորհիվ ոչ միայն շարունակում է զարգանալ գիտական կյանքը (թեպետ որոշ ընդհատումներով), այլև իրավական հիմք հանդիսանալ Արցախում գոյություն ունեցող նյութական և հոգևոր մշակութային հարուստ ժառանգության համար: Մյուս կողմից էլ՝ ավելի վաղ և ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գրված և ընդօրինակված հայկական բազմաթիվ ձեռագրերը¹ հաստատում են Հայաստանի երկու հատվածներում (արևմտյան և արևելյան) տարբեր պատմական փուլերում գոյություն ունեցող գիտական օջախների մասին:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Արցախում գիտական մտքի դրսևորվորումները նկատելի են հիմնականում քերականության, աշխարհագրության, պատմագրության, աստվածաբանության, տպագրության բնագավառներում²: Գիտության բնագավառում հայտնի են Վարանդայի մելիք Հուսեինի դուստրը Գայանեն (Մաշտոց Ձեռագ³, 1641 թ.), Հովհաննես Էրեցը (Ժողովածու⁴, 1644), Մարիամ ապաշխարողը (օրինակել է Ներսես Շնորհալու «Բանք Չափա»)՝ ստեղծագործությունը, 1647 թ.), Մկրտիչ աբեղան (Հայսմավուրքի ցանկ⁶, 1654 թ.), Գրիգոր Էրեցը (Խորհրդատետր⁷, 1657 թ.), Հովհաննես Ապահունեցի (Ժողովածու⁸, 1659 թ.), Իգնատիոս Մեծշենցի (Ժողովածու⁹, 1661 թ.), Միմոնը (օրինակել է Մովսես Կաղանկատվացու աշխատությունը՝ «Պատմություն Աղուանից»¹⁰, 1664 թ.), Միսիթարը (Մաշտոց¹¹, 1678), Բարսեղը (Ժողովածու¹², 1687) և ուրիշներ, որոնց աշխատությունները մանրակրկիտ տեղեկություններ են հաղորդում Արցախի հոգևոր մշակութային արժեքների դրսևորումների, պատմական հետաքրքիր իրադարձությունների վերաբերյալ:

Հայոց իրականության մեջ, գիտության մյուս ճյուղերին զուգահեռ մեծ տեղ է հատկացվում քերականական մտքի զարգացմանը: Այդ իսկ պատճառով, եվրոպական քերականական մտքին համապատասխան, կազմվում և հրատարակվում են նոր քերականական երկեր: Այս ուղղությամբ մեծ աշխատանքներ էր կատարել Մկրտիչ աբեղան, որը 1660 թ. եկել է Գանձասար՝ աշակերտներին «Քերականություն» ուսուցանելու: Վերջինիս մասին հիշատակում է Հ. Ոսկյանը. «ՌՃԹ թուին (1660-ին) Մկրտիչ աբեղան Գանձասար կու գայ սակս ուսուցանելոյ զքերականութիւն»¹³: Արցախում քերականական մտքի դրսևորումների մասին ուշագրավ տեղեկություններ կան Մատենադարանի N 2277 ներքո պահվող ձեռագրում, որը վերագրվում է Հովհաննես Ապահունեցուն: Վերջինիս «Ժողովածու»-ում, ներառվել են Հայոց լեզվի Քերականության հետ առնչվող տեղեկություններ, որոնք ընդգրկվել են սաների ուսումնական ծրագրերում: 1659 թ. Հովհաննես Ապահունեցի երեցն «ի գեղջեն Ապահինու» եկել է «սուրբ աթոռն Գանձասար» քերականություն սովորեցնելու և իր ցանկությամբ օրինակել է Թովմա Բուսալացու Քերականությունը¹⁴: Սակայն աշխատությունը գրվել է որոշ թերացումներով, որի մասին նշում է նաև հեղինակը: Նա դա բացատրում է նրանով, որ ձեռքի տակ ստույգ և ընտիր օրինակ չի ունեցել և գրել է թերացումներով, ինչի համար թողություն է խնդրում. «Աղերսեմ զձեզ, ով որ, որ հանդիպեք սմա վերձանելով կամ օրինակելով, թողութիւն շնորհեցեք սակս վրիպմանացս կամ խոշոր եւ վատ գրոցս, քանզի կար մեր այս էր¹⁵»: Այս փատը ևս վկայում է այն մասին, որ Արցախի դպրոցների ուսուցման ծրագրերում կարևոր մաս է կազմել քերականության ուսուցումը, և այդ նպատակով հատուկ ուսուցիչներ են հրավիրվել ու քերականական դասագրքեր ընդօրինակվել: Հարկ է նշել, որ Արցախի գրեթե բոլոր դպրոցներում քերականության նկատմամբ հետաքրքրությունը բխում էր ձեռագիրը ճիշտ վերարտադրելու, ուղղագրությունը բարելավելու պահանջներից:

Գրիչ Միմոնի օրինակած՝ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղուանից» աշխատությունում լայն պատկերացում է տրվում Աղվանից աշխարհի թագավորների՝ Վաղարշակի¹⁶, Ուռնայրի¹⁷, Վաչեի¹⁸, Վաչագան

¹ Ձեռագրերը հնադարյան ոչ տպագիր գրքեր կամ մատյաններ են՝ գրված աղյուսե, կավե սալիկի, պապիրուսի, մագաղաթե, թղթի վրա, որոնք ստեղծվել են հիմնականում վանքերին ու մենաստաններին, եպիսկոպոսարաններին ու դպրոցներին կից գրատներում: Դրանք պարունակում են արժեքավոր տեղեկություններ գրիչների, մատյանների ստղծման հանգամանքների, ինչպես նաև ժամանակաշրջանի պատմական կարևոր իրադարձությունների մասին:

² Իսկ Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջաններում գիտության ճյուղերից զարգացած են եղել աշխարհագրությունը, պատմագրությունը, փիլիսոփայությունը, իրավագիտությունը, գրականությունը, բնական գիտությունները:

³ ՄՄ, ձեռ. N 2404:

⁴ Նույն տեղում, ձեռ. N 10882:

⁵ Նույն տեղում, ձեռ. N 4281:

⁶ Տե՛ս «Արդ, գրի Տոնացոյցս և ցանկ Այամաուրաց կարգին համառոտաբար ի թվականիս Հայկազան սեռի ՌՃԳ(1654)»:

⁷ Միմոնայան Թ., Գանձասարի գրչության կենտրոնը, Բանբեր Մատենադարանի, Եր., 2014, N 20, էջ 238: Տե՛ս նաև Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբեանց, հ. VII, Երուսաղեմ, 1974, էջ 366:

⁸ ՄՄ, ձեռ. N 2277:

⁹ Նույն տեղում, ձեռ. N 3446:

¹⁰ Նուն տեղում. ձեռ. N 2561: Առառատ. 1895. N 10. Էօ 388: Տե՛ս նաև Թօսիճեան Յ., Յուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, ժողոված 1878-1898, Մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 100:

¹¹ ՄՄ, ձեռ. N 968:

¹² Նույն տեղում, ձեռ. N 713:

¹³ Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 68:

¹⁴ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 2277, թ. 235:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 154ա:

¹⁶ Նույն տեղում, ձեռ. N 2561, թ. 7ա:

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 10 բ:

¹⁸ Նույն տեղում, ձեռ. թ. 12 բ:

Բարեպաշտի օրոք Հայոց Արևելից նահանգներում (Արցախ և Ուտիք նահանգներում) կատարված պատմաքաղաքական, մշակութային իրադարձությունների մասին:

Գիտության բնագավառում իր մեծ ավանդն ունի Իգնատիոս վարտապետը, որի օրինակած Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» (1661 թ.)¹ աշխատությունը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս հայ ժողովրդի պատմական անցյալի մասին:

Հոգևոր գրականության ընդլայնման գործում կարևորվում են Մխիթարի (Աւետարան², 1647թ.) Միքայել սարկավագի, (Աւետարան³, 1652 թ.), Մարտիրոս Խնձորեկցու (Աւետարան⁴, 1653-1654 թթ.), Հարություն դպիրի (Աւետարան⁵, 1657թ.), Եսայի երեցի (Աւետարան⁶, 1663 թ.), Նազար դպիրի (Աւետարան⁷, 1661թ.), Աղվանից կաթողիկոս Պետրոս Խանձրեցու եղբայր Մատթեոս քահանայի (Ավետարան⁸, 1668 թ.), Հովսեփ քահանայի (Աւետարան⁹, 1682), Հովհաննես երեցի, Ղազար սարկավագի (Աւետարան¹⁰, 1691) և այլոց դերն ու նշանակությունը:

Անշուշտ, ցանկանում ենք ընդգծել, որ XVII դարի երկրորդ կեսի և XVIII սկզբի գիտության զարգացման հիմքում ընկած էին ոչ միայն ազգային ձեռագրերը, այլև տպագիր գրականությունը¹¹: Հայկական տպագրության զարգացման գործում բարձր է գնահատվում հայ հոգևորական և հրատարակիչ Մատթեոս սարկավագ Ծարեցու¹² (1590-1661) դերն, ով իրեն նվիրել է հայ ժողովրդի հոգևոր, կրթական լուսավորության գործին: 1656 թ. Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսը (1598 - 1680, կաթողիկոս 1655-ից) նրան գործուղել է Եվրոպա՝ տպարան հիմնելու և հայերեն գրքեր տպագրելու նպատակով (վերջինս եղել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի՝ Փիլիպպոսի քարտուղարն ու սպասավորն¹³): Սկզբում դպիր Ծարեցին այդ առաքելությունը փորձում է իրականացնել Բուսալիայում, սակայն նա այնտեղ հանդիպում է որոշ խոչընդոտությունների¹⁴: Ինչպես Լեոն է բնութագրում, բարեբախտաբար լեռնցի (դարաբաղցի) դպիրը հեշտ ընկճվող բնավորություններից չէր¹⁵: Այս մասին սարկավագը այսպես է նշում. «...ընթացեալ ի տպարանս գրոց բազում ջանիւք հող տարեալ...վերահասու եղէ գործառնութեանս եւ զի ի Վենետիկ ոչ գոյին արհեստաւորք պատշաճք այսմ գործոյ... ութ ամիս դեգերելով բնակութեամբ, աղերսական խնդիրք իմացոյց ծիրանաւորաց ժողովոյն ու նաեւ քահանայապետին, սակայն չկրցաւ յաջողիլ: Վասն որոյ գնաց յԱմստերդամ Հոյանտիոյ, ուր գտաւ ուզած վարպետ արուեստաւորք...»¹⁶:

Բուսալիայում չհասնելով նախատեսված հաջողության՝ Ծարեցին մեկնում է Հոյանտիայի Ամստերդամ քաղաքը, որտեղ գործում էր Լյուդվիկ և Դանիել Էյզելվիրների հարուստ տպարանը¹⁷: Այստեղ Էջմիածնի պատվիրակը ևս հաղթահարում է բազմապիսի դժվարություններ, որի մասին Ծարեցին նկարագրում է հետևյալ կերպ. «<ի ցայգ եւ ցերեկ մահու յափ աշխատելով միայն եւ առանց ուրեք օգնականի, յերկարելով յաշխատութիւնս Դ ամ եւ Ը ամիս, զանձն առնելով զվիշտս եւ զտառապանս...»¹⁸:

Ինչպես նշում է Ռ. Իշխանյանը, Ծարեցին, ի վերջո, կարողանում է ստեղծել բաղձայի տպարանը¹⁹: Այս կարծիքի հետ համամիտ է Արամ Բաբայանը, որը Ծարեցուն համարում է Ամստերդամի հայկական տպարանի հիմնադիրը²⁰:

¹ Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 126:

² ՄՄ, ձեռ. N 223:

³ Նույն տեղում, ձեռ. N 7606:

⁴ Նույն տեղում, ձեռ. N 3647:

⁵ Եգանյան Օ., Մեարոպ արքեպ. Սմբատյանցի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, Էջմիածին, 1970, N 1, էջ 46:

⁶ Յուզյան ձեռագրաց, հ. Ա, Եր., 1965, էջ 1138:

⁷ ՄՄ, ձեռ. N 5072:

⁸ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Միսակյան, Վենետիկ, 1898, էջ 270:

⁹ Ոսկեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 123:

¹⁰ ՄՄ, ձեռ. N 10660:

¹¹ Չնայած տարբեր կրթօջախներում գրիչների ձեռքով գրվում և օրինակվում են բազմաթիվ աշխատություններ, այնուամենայնիվ վերջիններս չէին կարող համահունչ լինել ժամանակի պահանջներին: Այդ իսկ պատճառով հայ մշակույթի կառկառուն ներկայացուցիչները ձեռնամուխ եղան կազմակերպելու և բարելավելու տպագրական գործը: Գուտենբերգյան տպագրությունը 1440-ական թվականներին ծագելով Գերմանիայում 1465 թ. արդեն անցել էր Բուսալիա: XVI սկզբներից Վենետիկը դարձավ հայկական տպագրության ծննդավայրը: Հայկական տպագրության զարգացման միտումներն առավել նկատելի դարձան հետագա դարերում:

¹² Ծնվել է Արցախի Օար գավառում: Համարվում է 17-րդ դարի Ամստերդամի հայկական տպագրության հիմնադիրը: Հայրը եղել է Ավագն, մայրն՝ Պեկիխան, եղբայրները՝ Ղարիպխանը, Վարդանը, Պալասանը, Մնկասարը, Հախնազարը (տե՛ս Պատմութիւն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ (1513-1895), Վենետիկ, 1895, էջ 98):

¹³ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, գիրք առաջին, Եր., 1969, էջ 432: Տե՛ս նաև Հայոց Պատմություն, հ. Գ, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես - XIX դարի վերջ), Եր., 2010, էջ 98:

¹⁴ Հռոմում այդ ժամանակ մի կողմից համաճարակ էր տարածված, մյուս կողմից էլ Վենետիկից սկսվել էր տարածվել հերետիկոսների դեմ պայքարը (ինկվիզիցիան): Կաթողիկ հոգևորականությունը միջամտում էր հայ տպագրության կարգավորման հետ առնչվող հարցերին :

¹⁵ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, գիրք առաջին, էջ 432:

¹⁶ Պատմութիւն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ(1513-1895), էջ 96-97:

¹⁷ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք առաջին, էջ 433: Տե՛ս նաև <http://hygradaran.weebly.com/history-of-armenian-printing---1512.html>

¹⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Եր., 1972, էջ 614: Տե՛ս նաև Իշխանյան Ռ., Հայ գիրքը 1512-1920 թթ., Եր., 1981, էջ 58:

¹⁹ Իշխանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 58:

²⁰ Բաբայան Ա., Հայ գիրքը և տպագրությունը, Եր., 1963, էջ 58:

Մատթեոս Ծարեցին 1658 թ. նոյեմբերի 27 արվեստագետ, Էյզեվիոսների տպարանատան փորագրի-գրածույլ գերմանացի Քրիստոֆել Ֆոն Դիկի (հոլանդերեն՝ Վան Դեյկ) հետ կնքեց պայմանագիր՝ Աստվածաշունչ տպագրելու համար: Ծարեցին հոլանդական մի տպարանից գնում է նաև հայտնի նկարիչ-փորագրիչ Քրիստոֆել վան Ջիխեն Կրուսերի տպատխտակները, որոնք Աստվածաշունչի թեմաներով պատկերներ էին պարունակում՝ ընդօրինակված Էյզեվիոսների նշանավոր արվեստագետների՝ Ռաֆայել, Ալֆրեդ Դյուրերի, Գույգիուսի և ուրիշների հայտնի գործերից¹: 1660 թ. Ամստերդամում հայկական տպարան հիմնադրելուց² հետո, 1661 թ. Վան Դեյկի պատրաստած բոլորագիրը և գլխագիրը տպատառերով (պատրաստել է երեք տեսակի հայկական տառեր՝ Ծարեցու տված գծագրերով) Ծարեցին նախ հրատարակության է պատրաստել Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի» խորագիրը կրող աշխատությունը³, սակայն 1661 թ. հունվարի 22-ին⁴ նա մահացավ (նախքան գրքի լույս ընծայվելը): Այս մասին ուշագրավ հիշատակում է արվել Վենետիկում տպագրված գրքերից մեկում. «...Երբ գրքին շարունակ հասավ 38 թերթին և տպագրեցավ 28-ն, նույն Մատթեոս վախճանեցավ ի թուին ՌՃԺ ի 22 յունուարի. կենդանութեան ատեն պատրաստելով գրքին վերջը դրուելիք յիշատակարանն, և տեղնիտեղը պատմելով այս տպագրական գործոյն համար իր գլխէն ամեն անցածները»⁵:

Նրա մահվանից հետո Ոսկան վարդապետ Երևանցու եղբայրը՝ մեծ վաճառական Դիջեցի (նաև՝ Դլճեցի) Ավետիսը, նախ մարում է տպարանի պարտքերը, այնուհետև այդ տպարանը հանձնում էջմիածնին (Ծարեցու կտակի համաձայն), որն էլ 1661թ. ստանում է «Տպարան Էջմիածնի և Ս. Սարգիսի»⁶ անունը: Նա նաև «Յիսուս որդի» գրքին 1661 թ. ավելացրեց հիշատակարան, որում նշվում է. «...Մատթեոսն որ մեռաւ, թէ որ ես չէի ո՛վ պիտի տիրէր ի վերայ քերխանային. հագար մտոյի չոր պարտք էր քերխանային, որ հինգ հարիւր մտոյի չէր արժէր... յանձն անի յորժամ մեռաւ»⁷: Այս հիշատակարանի մի դրվագից հետաքրքիր մեջբերում է արել Ն. Պողոսյանը «...Ես իբրև որք մնացի Ամենեղոս, վասն այն որ սրբագրող ոչ գոյր, բայց միայն ես ի կարգացող, որ չի խիստ հեմուտ, ժամանակ մի տարեկուսեալ և պարապ մնացի ես և սահմանք եւ գործն և մրշակն Բ ամիս ժամանակ անցաւ, սկսան նաւերն գնալ ի դէմ արեւելս ի քաղաքն Զորմոսն»⁸: Վերջինս հավելում է, թէ 1661 թ. Դլճեցի հրատարակած «Յիսուս Որդի» գրքի հիշատակարանի այս մի հատվածը կարող է պատկերացում տալ նրա ընդհանուր նկարագրի մասին⁹:

Ըստ Լեոյի՝ Մատթեոս Ծարեցու շնորհիվ Ամստերդամը դարձավ հայ լուսավորության մի նոր Վենետիկ, որ մի ժամանակ նույնիսկ գերազանցեց Ադրիականի գեղեցիկ թագուհուն¹⁰:

Ծարեցու տպագրության զարգացման գործը շարունակել է Ոսկան Երևանցին, և 1666 թ. իր օգնականներ Կարապետ Ադրիանացու և Օհան Երևանցու հետ սկսում է Աստվածաշունչի տպագրությունը, որը տևում է մինչև 1668 թ.: Նրանց ջանքերի շնորհիվ առաջին անգամ հայերեն լեզվով տպագրվել է Աստվածաշունչը¹¹ (մինչ այդ վերջինիս տպագրությունը մի քանի անգամ ձախողվել էր): Չարկ է նշել որ մինչև Աստվածաշունչի հրատարակումը, Ամստերդամի հայկական տպարանում (հետո կոչվեց Ոսկանյան տպարան) լույս են ընծայվել երկու «ժամագիրք», երկու «Սաղմոսարան», «Շարականոց» գրքերը: Ոսկանյան տպարանում տպագրվեցին բազմաթիվ գրքեր¹², որոնք իրենց բարձր գիտականությամբ գրավեցին Էյզեվիոսների ուշադրությունը:

XVIII դարի սկզբներին գիտության բնագավառում հայտնի են Արիստակես երեցը (Հայսմաուրք¹³, 1703 թ.) Ստեփանոս սարկավազը (Աւետարան¹⁴, 1708 թ.), Սարգիսն ու Վարդանը (օրինակել են Ծերենցի՝ Գրիգոր Խլաթեցու, խմբագրած աշխատությունը՝ «Հայսմաուրք»-ը, 1709 թ.¹⁵), Յակոբ Երեցը (Գիրք աղօթից և տաղը¹⁶, 1713 թ.) Սարգիս երեցը (Ժողովածու¹⁷, 1717թ.), Սարգիսը (Ժողովածու¹⁸, 1721թ.) և ուրիշներ:

XVIII դարի սկզբներին պատմագրության բնագավառում թողած իր մեծ գիտական ավանդի համար առանձնանում է նշանավոր հոգևորական, մատենագիր, պատմագիր, հայ ազգային-ազատագրական շարժման

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, էջ 614: Տե՛ս նաև Իշխանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 59:

² Բաբայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 59:

³ Տե՛ս Ներսես Շնորհալի, Յիսուս որդի, Ամստերդամ, 1660-1661: http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/armenian/Books/hisus_vordi_1660_1661_index.html

⁴ Տե՛ս Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1946, էջ 102:

⁵ Պատմություն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ(1513-1895), էջ 98:

⁶ Ս. Սարգիս է կոչվել ի պատիվ համանուն անունը կրող գորավարի: Մյուս կողմից էլ նպատակ կար որպեսզի հիշատակվեր Ուշի գյուղի Ս. Սարգիս վանքի անունը, որտեղ վանահայր էր եղել Ավետիսի եղբայր Ոսկան Երևանցին ժամանակին ամենակիրթ ու զարգացած հայ մտավորականներից մեկը:

⁷ Լևոնյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 102-103:

⁸ Պողոսյան Ն., XVI-XVII դարերի հայ հնատիպ գրքի հիշատակարանների լեզուն, Բանբեր Երևանի համալսարանի, «Բանասիրություն», 133. 2, Եր., 2011, էջ 23-24:

⁹ Նույն տեղում, էջ 23:

¹⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, գիրք առաջին, էջ 433:

¹¹ Մանրամասը տե՛ս Լևոնյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 105: Տե՛ս նաև Էջմիածին, 1966, N 11-12 (ԹՄ-ԺԲ), էջ 4:

¹² Մանրամասը տե՛ս Իշխանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 58: Լևոնյան Գ., նշվ. աշխ. էջ 105-111: Բաբայան Ա., նշվ. աշխ. էջ 60-63:

¹³ ՄՄ, ձեռ. N 9088:

¹⁴ Նույն տեղում, ձեռ. N 5143:

¹⁵ Նույն տեղում, ձեռ. N 3813:

¹⁶ Օ. Եգանյան, Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, Էջմիածին, 1971, N 4, էջ 59:

¹⁷ ՄՄ, ձեռ. N 1574:

¹⁸ Նույն տեղում, ձեռ. N 7008:

երախտավոր Եսայի Հասան-Ջալալյանը¹, որի անունը հիշատակվում է XVII-XVIII դարերի հայ պատմագիտության կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Գրիգոր Դարանադցու (կամ Կամախեցի, 1576-1643), Առաքել Դավրիժեցու (մոտ 1590-1670), Ջաքարիա սարկավագ Քանաքեռցու(1627-1699), Երեմիա Չեյեայի Քյումուրճյանի (1637-1695), Աբրահամ Կրետացու (մոտ XVII դ. 70-ական թվականներից-1737), Աբրահամ Երեանցու (XVIII դ.) կողքին :

Եսայի Հասան-Ջալալյանի պատմագիտական ժառանգությունում աչքի է ընկնում «Համառոտ պատմություն Աղվանից» աշխատությունը, որը գրվել է 1711 թ.: Ընդգծենք, որ վերջինս ամբողջությամբ մեզ չի հասել: Այն լույս է տեսել ավելի ուշ՝ 1839թ., Արցախի (Ղարաբաղի) հոգևոր թեմի տպարանում (Շուշիում)՝ Բաղդասար մետրոպոլիտ (նաև միտրոպոլիտ) Հասան-Ջալալյանի ջանքերով² (վերահրատարակվել է 1868 Երուսաղեմում): Առաջին հրատարակությունում³ մանրակրկիտ նկարագրվում է 1160-1711 թթ. Հայաստանի պատմական իրադարձությունները: Երկրորդում կաթողիկոսը մանրակրկիտ նկարագրելով իր ժամանակի՝ Պարսկաստանի, Վրաստանի և Աղվանաց աշխարհի պատմական դեպքերը, հասցնում է մինչև 1723 թ.⁴: Հետագայում երկր լույս է տեսել ֆրանսերեն(1876), վրացերեն (1971), ռուսերեն (1989) լեզուներով:

Եսայի Հասան-Ջալալյանի գիտական ժառանգությունում արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Արցախի ճարտարապետական հուշարձանների՝ Գանձասարի, Խաթրավանքի, Դաղիվանքի (Խութավանքի) և բազմաթիվ այլ կոթողների վիմական արձանագրությունները (1718 թ.)⁵:

Բացի ընդգծվածները, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գործող մնացած եկեղեցիներն ու վանքերը այս կամ այն չափով ևս ունեն իրենց ներդրումը հայոց աշխարհի գիտական համակարգի զարգացման համակարգում:

¹Օնվել է Արցախում XVII դարի երկրորդ կեսին, մահացել՝ 1728: Մերվել է Առանշահիկների թագավորական տոհմից: Կրթությունը ստացել է Արցախի Գանձասարի վանքում: Եղել է Գանձասարի կաթողիկոսը 1701-1728 և 18-րդ դարի 20-ական թվականների Արցախի ազգային-ազատագրական շարժման գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը (կաթողիկոս հաստատվելու և քաղաքական գործունեության վերաբերյալ տե՛ս ՄՄ, արխիվ Ա. Երիցյանի, թղթ. 157, վավ. 1, էջ 8, 17: ԳԱԹ, ֆոնդ Ս. Քամալյանի, ց. 2, բաժին, VI, N 28, էջ 1-6):

² Եսայի Հասան Ջալալեանց, Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868, էջ 6: Տե՛ս նաև <http://digitale-sammlungen.ulb.uni-bonn.de/ulbbn/content/pageview/2478504>

³ Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից ի թուականին հայոց 1160, իսկ ի թուականին տեսոն մերոյ փրկչին Յիսուսի 1711, Շուշի, 1839: Տե՛ս նաև http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/armbook/books/patmutyun_kam_jishatak_index.html

⁴ Տե՛ս Եսայի Հասան Ջալալեանց, Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի, էջ 6:

⁵ ՄՄ, ձեռ. N 7821: Ս. Հասան-Ջալալյան, Կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի քաղաքական գործունեությունն ու պատմագրական ժառանգությունը, Լրաբեր հասարակական Գիտությունների, 2011, N 3, էջ 96: